

ЛІНГВОСОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – 20

ЛЮБОВ МАЦЬКО

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
Київ — Україна

LINGWISTYCZNO-KULTUROLOGICZNY ASPEKT
SŁOWNIKA JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO – 20

LUBOW MACKO

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Mychajła Drahomanowa,
Kijów — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule w aspekcie socjolingwistycznym, lingwistyczno-kulturologicznym oraz oświatowo-dydaktycznym omówiony i zaprezentowany został „Słownik języka ukraińskiego w 20-tu tomach” jako współczesne innowacyjne źródło leksykograficzne.

LINGUISTIC-SOCIOCULTURAL ASPECTS
OF THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE – 20

LIUBOV MATS'KO

Kyiv M. P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv — Ukraine

ABSTRACT. The article focuses on the analysis of social, linguistic, cultural and educational-didactic aspects of the Dictionary of the Ukrainian language-20 as a modern innovative lexicographic resource.

Спочатку було Слово, і Слово було у Бога,
і Бог був це Слово. Все було спочатку у Бога.
Усе через Нього почало бути, і ніщо
без Нього не почало бути, що почало бути.
У ньому було життя, і життя було світлом для
людей; і світло у темряві світить, і темрява не
огорнула його.

Був чоловік, посланий від Бога, Ім'я його Іоанн.
(Євангеліє від Іоанна)

Наперекір глобалізації, що нівелює все національне, людина прагне вистояти, залишитися сама собою з тим, що дороге її серцю. Звідси посилюється прагнення до відродження й розвитку національних мов, повернення історичної пам'яті, збереження культур і впровадження культурних діалогів між представниками різних етносів, мов і культур¹.

Українська освіта ХХІ століття акцентує увагу на розвитку інтелектуально-го потенціалу молоді, доступі її до світової бази знань і культури та одночасно на збереженні історичної пам'яті українського народу та розвитку української культури й культур національних спільнот, що проживають в Україні. В українському суспільстві поруч з глобалізаційними процесами розвиваються проце-

¹ В. Г. Кремень, *Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум*, Київ 2010, с. 8–9.

си коренізації етносів, самоусвідомлення ідентичностей; формування, з одного боку, політичної української нації, а з другого, — збереження й розвиток культур національних спільнот.

Освітня та наукова діяльність українських громадян повинна забезпечувати не тільки здобуття нового знання, а й поширення та впровадження таких знань у педагогічну практику, наповнювати ними інформаційний простір професійного фаху, смислове буття людини.

Освіта має зміцнювати українське суспільство потужною духовною енергією, вірою в Українську державу й довірою одного до одного, формувати сучасні духовні запити в молоді, використовуючи сакральну енергетику національних та інтернаціональних культурних універсалій².

Вихід *Словника української мови – 20* — це видатна подія в українському мовознавстві, наукова перемога лексикологів і лексикографів України, співробітників Українського мовно-інформаційного центру Національної академії наук України. Це загальнонаціональна знакова подія, оскільки вона знаменує якісно інший, вищий науковий академічний рівень і методологічно, й технологічно інноваційного українського лексикографічного продукту. Нова комп'ютерна технологія укладання 20-ти томів *Словника української мови* в електронному й паперовому варіантах за допомогою електронного семантичного аналізатора Віртуальної лексикографічної лабораторії *Словник української мови* фактично означила нову епоху для української мови — вона впевнено ввійшла у світ сучасних комп'ютерних комунікацій і наукових технологій. Цей словник сягає рівня словників престижних європейських мов.

Слова академіка В. М. Русанівського про те, що „нація усвідомлює себе тоді, коли вона створює порівняно повний словник своєї мови”³ якнайточніше характеризують і якість *Словника – 20*, і доцільність та вчасність появи його до 20-річчя незалежності України.

За мірою оновлення фундаментального лексикону 20-томний тлумачний *Словник української мови* є центральним проектом створення Національної словникової бази, що буде репрезентована в різних формах: традиційній книжковій, у вигляді лазерного диска, сайту в Інтернеті, резидентного словника в комп'ютерних системах опрацювання текстів, електронного семантичного аналізатора.

Важливим чинником оновлення лінгводидактики й методики навчання та викладання української мови, що також потребують нової лексикографії, є інтенсивний розвиток сучасної науки про мову. Традиційна формально-граматична парадигма мовознавчої науки, що нині забирає майже весь навчальний час, повинна потіснитися й дати місце в навчальних планах широкому колу мовознавчих дисциплін, що сформувалися та інтенсивно розвинулися в кінці ХХ — початку ХХІ ст. у зв'язку з актуалізацією уваги науковців до лінгвофілософії та антропологічної лінгвістики.

Не можна применшувати ролі граматики, цієї логіки мови, що є основою мовних знань, умінь і навичок, тобто арсеналу для формування у студентів мовної і мовленнєвої компетентності. Але не можна нині й обмежуватися під час навчання мови формально-граматичним підходом до вивчення конкретної мови (правила, приклади, винятки), коли у світовій лінгвістиці панує

² В. П. Андрущенко, *Освітня політика*, [в:] *Організоване суспільство*, Київ 2006, с. 466.

³ Л. І. Мацько, *Проблемні питання мовної освіти у старшій і вищій школі*, [в:] *Міжнародний Кримський конгрес „Інновації в освіті”*, под ред. А. Н. Рудякова, Симферополь 2010, с. 6.

семантика, лінгвокогнітологія, лінгвокультурологія, лінгвопрагматика, комунікатологія.

В сучасній науці про мову одночасно використовуються кілька напрямів, підходів, парадигм дослідження (порівняльно-історичний, формально-граматичний, іманентно-семасіологічний, структурно-системний, структуральний, антропологічний), що дає змогу всебічно досліджувати й описувати мову як живу, так і її тексти різних періодів. У результаті на початок XXI століття виформувалося кілька мовознавчих наук, що доповнюють традиційні образи мови (фонетичний, графічний, лексикологічний, граматичний, стилістичний) новими рисами. Це лінгвофілософія, соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвістика тексту, прагмалінгвістика, лінгвокогнітологія, лінгвокультурологія, комунікативна лінгвістика, мовленнєва комунікація. Використання даних цих досліджень поглиблює у студентів та школярів сприймання й розуміння природи й сутності мови, її зв'язків із мисленням, свідомістю, психікою людини, її ролі і значення в сучасному суспільстві⁴.

В українській лінгводидактиці й лінгвометодиці вищої школи українськомовна підготовка майбутніх педагогів характеризується цілісністю головної для всіх мети: традиційно — досягти засвоєння студентами норм сучасної української літературної мови (знати мову), інновативно — сформувати компетентну мовно-комунікативну особистість, яка володіє українською мовою, що легко перетворює знання мови в уміння, навички, шляхетну мовну поведінку (володіти мовою).

Надзвичайно важливим є те, що новий *Словник української мови – 20* створено із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, завдяки чому Україна має й паперовий, і сучасний електронний тлумачний словник. Підґрунтям, фактично, прототипом 20-томного Словника став *Словник української мови в 11-ти томах* (його структура й зміст). У новому Словнику використано матеріали лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 76 млн. слововживань, та лексичну картотеку Інституту української мови НАН України, що містить близько 6 млн. карток⁵. Така потужна джерельна база дала можливість адекватно подати в матеріалах нового *Словника* сучасну українську мовну картину. Адже головне його завдання — максимально охопити лексичне й семантичне багатство сучасної української мови, що творилося від її зародження та відображене в писемних джерелах з XI ст., а особливо з кінця XVIII, XIX, XX і до першого десятиріччя XXI ст. Кількість цих джерел, порівняно з лексичною картотекою, зросла більше ніж удвоє, тобто засвідчено істотне розширення джерельної, текстово-ілюстративної бази нового *Словника* за рахунок використання текстів *Святого Письма* та релігійної літератури, творів раніше заборонених письменників і письменників нової доби, а також сучасної наукової й науково-популярної літератури. Важливим новим джерелом інформації для *Словника* став *Інтернет*.

Впадають в око й заслуговують позитивної оцінки ознаки тексту нового *Словника*: звільнення його від рудиментів тоталітарного радянського режиму

⁴ Г. Мацюк, *До витоків соціолінгвістики: Соціолінгвістичний напрям у мовознавстві*, Львів 2008, с. 8.

⁵ В. П. Андрущенко, *Освітня політика*, [в:] *Організоване суспільство*, Київ 2006, с. 466; *Головні засади укладання Словника української мови в 20 томах*, [в:] *Словник української мови, Передмова. Вступ*, Київ 2010, т. 1, с. 7; Т. А. Коць, *Сакральний стиль*, [в:] *Українська лінгвістична стилістика XX — початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела*, за ред. С. Я. Єрмоленко, Київ 2007, с. 311.

(вилучення росіянізмів, невдалих кальок та ін.); деідеологізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об'єктивності; відтворення питомих рис української мови, зокрема введення оригінальних мовних конструкцій, притаманних творчості раніше заборонених письменників; автентичних лінгвістичних джерел та іншого фактичного матеріалу з української етнографії й фольклору; залучення лексикографічного матеріалу, що відображає національно-історичні реалії та ментальні концепти українського народу; осучаснення лексикографічного матеріалу; заповнення дериваційних лакун: введення раніше пропущених або вилучених слів; урахування лексичних значень, що не були відображені в 11-томному *Словнику*; значне розширення фразеологічного блоку.

Матеріал *Словника-20* дозволяє, безперечно, з найбільшою повнотою розкрити питання про те, наскільки глибокі зміни відбулися в українському суспільстві за останні 30 років, у функціонуванні сучасної української мови, зокрема в лексиці досліджуваного періоду, культурі й способі життя українців, що привів до таких змін.

Вступна стаття до першого тому *Словника – 20* велика за обсягом, написана на високому науковому рівні, вона у всій повноті розкриває лінгвістичну концепцію, принципи укладання *Словника – 20*, добору реєстрових одиниць. Глибоко, із сучасних наукових позицій тут подано виклад будови словникової статті — і в загальному плані, і в розрізі окремих лексико-граматичних класів, висвітлено внутрішні механізми мови, що спонукають до набуття словниковою матерією її форми. Особливий інтерес викликає матеріал вступної статті, присвячений лексикографічній статистиці й аналізу того, чим і наскільки *Словник у 20-ти томах* відрізняється від *Словника в 11-ти томах*. На основі машинного аналізу лексикографічних даних автори переконливо довели, що цей *Словник* у порівнянні із попереднім є цілком новим лексикографічним твором.

Дослідження розвитку лексичного складу сучасної української мови останніх десятиліть — кінця ХХ – початку ХХІ століть — засвідчує входження до лексичної системи значного масиву нових слів, що відображають процес пристосування мовної системи до нових потреб комунікації у зв'язку з розвитком науки та техніки, економічними перетвореннями, виникненням нових суспільних відносин, інформаційною революцією, глобалізаційними процесами. Входження раніше не відомих слів та словосполучень до словникового складу мови спричинене й необхідністю найменування значної кількості нових предметів, явищ та понять, що виникли в нашому житті чи привнесені в нього.

Збагачення й оновлення лексичного складу мови пов'язане з основною функцією мови в суспільстві — комунікативною. Мова завжди прагне реалізувати свої можливості для забезпечення потреб суспільства у спілкуванні, а це завжди спонукає до пошуку найбільш раціональних засобів номінації. Все нове потребує вербалізації: поява інноваційних одиниць є результатом та відображенням впливу науково-технічного прогресу, політичних змін у країні і в світі, історичних подій. Ускладнення як самої „картини світу”, так і знань про довкілля є передумовою розширення і збагачення лексичної системи, стимулом появи інноваційних входжень до словника. Міжмовні контакти, запозичення й засвоєння слів та виразів іншомовного походження сприяють розширенню словотворчих можливостей мови. Крім того, значна роль у розвитку лексичного складу належить також психологічним чинникам, що породжують такі явища, як табу, прагнення передавати свої думки за допомогою нових, яскравих, неординарних засобів вираження та ін.

Внутрішнім стимулом розвитку лексико-семантичної системи, особливо в період значного розширення інформаційного пласту, є „закон мовної економії”. Його роль виявляється в тому, що в процесі мовленнєвої практики відбувається відбір найбільш раціональних засобів мовного спілкування. Розширення словника української мови на основі дії цього закону є закономірним процесом, що активно стимулює розвиток мовної системи. В результаті цього з’являються новоутворені складні слова — абрєвіатури, юкстапозити, композити, що є зручними та ефективними засобами номінації.

Розвиток мови підпорядкований основному закону діалектики: своєрідній боротьбі протилежностей, що спричинює мовні зміни. Рушійною силою лінгвальних змін є дія мовних антиномій: а) закон асиметричного дуалізму мовного знака (у структурі мовного знака те, що позначає, та позначуване знаходяться в стані перманентного конфлікту: означувач прагне отримати нові значення, а означуване — нові засоби свого вираження); б) антиномія узусу та можливостей мовної системи (узус обмежує використання мовних одиниць та їх сполучуваності, а потреби мовлення примушують постійно розривати ланцюг цих обмежень, використовуючи можливості, закладені в мовній системі); в) антиномія двох функцій мови: інформаційної та експресивної (протириччя між станом регулярності, однотипності одиниць, з одного боку, а з іншого, — прагнення до експресивного виділення, увиразнення).

Інновації в мові з’являються на базі вже існуючих словесних знаків і як дериваційні утворення, і як наслідок появи у слів нових значень.

Збагачення словника відбувається також за рахунок запозичень.

Дериваційні неологізми — це лексичні одиниці, що утворилися на основі власних та запозичених ресурсів мови за допомогою засобів словотворення. Наголосимо, що утворення нових слів шляхом деривації відіграє ключову роль у поповненні та розширенні словникового складу української мови, визначає основний напрям розвитку лексики, оскільки саме дериваційні новотвори були й залишаються основним джерелом розширення діапазону словника. Виявом динамічного розвитку лексики є не тільки її кількісне зростання, а й розширення її меж за рахунок якісної модифікації мовних одиниць.

Збагачення мовного складу відбувається завдяки процесу значеннєвих зсувів — зміни семантики низки існуючих лексичних одиниць, тобто за рахунок семантичних неологізмів⁶. При цьому в семантичній структурі слів виникає один або більше лексико-семантичних варіантів при збереженні всіх інших.

Загалом про *Словник української мови – 20* на тлі *Словника української мови – 11* у контексті сучасної лінгвостилістики, соціолінгвістики й лінгвокультурології можна впевнено сказати, що він ширше фіксує стилістичну диференціацію мови позначками й ілюстраціями, а також точніше передає сучасний стан диференціації мови за функціональними стилями (офіційно-діловим, науковим, публіцистичним, художнім, уснорозмовним, конфесійним).

До честі українського народу він спромігся на нові суспільно-політичні умови — суверенітет і державність, зміна ідеологічних орієнтацій, економічної системи, відродження історичної пам’яті й національних традицій та культури, переоцінка цінностей, розширення контактів з іншими народами, оновлення способу життя й інноваційність мислення. Найчутливіше реагує на такі процеси лексико-семантичний рівень мови, а саме словниковий склад мови, тому

⁶ *Вічне Євангеліє*, український і російський паралельні переклади із грецької, Київ 2009, с. 278.

найбільших змін й оновлення в *Словнику української мови – 20* зазнали лексикони публіцистичного, офіційно-ділового, професійного стилів.

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу й відкритість української науки до світових досягнень різко змінили обсяг лексиконів наукового стилю. Це відобразилося в динаміці галузевих ремарок у *Словнику української мови – 20*. Навіть лексикон наукової галузі „Лінгвістика” збільшився у 2,5 рази (252, 63%) проти наявного у *Словнику української мови – 11*. А лексикон фінансової справи — у 7 разів (690, 00%), фармацевтики — у 10 разів (1083, 33%), математики — у 6 разів (587, 50%), медицини — у 5,5 разів (542, 55%), електрики — у 5 разів (500, 00%), біології у 6,7 разів (675,00%), хімії — у 6,9 разів (692,00%), економіки — у 3,7 рази (377,78%), мистецтва — у 3 рази (300,00%) та ін.⁷ Це свідчить не тільки про кількісні збільшення, а й про поглиблення та оновлення семантичного змісту мови. Адже кожен термін — це концепт, згусток („зерно”) інформації.

Значні якісні й кількісні зміни відбулися в лексиконі публіцистичного стилю: відійшли в пасивну лексику (не зникли) ідеологеми марксистсько-ленінського вчення і радянської системи; невдалі кальки та інтерферентні запозичення. Введено до реєстру нові терміни й терміносполучення з правочинства, політології, соціології; номени національно-історичних реалій, ментальні концепти українського народу.

Лексикон офіційно-ділового стилю оновився лексикою державотворення, законодавства, документування, діловодства, адміністративного управління, економіки, дипломатії, корпоративу.

Окремою новацією є лексикографічне опрацювання у *Словнику української мови – 20* професійного стилю. З відомих політичних причин у радянський час у мововжитку і словниках української мови особливо жорстко обмежувалася сакральна лексика і фразеологія, не зважаючи на її давнє походження, багатий символізм і досить-таки міцну закоріненість в українську, особливо народну, культуру. Зрозуміло, що це стримувало розвиток професійного стилю в сучасній українській мові. Досі не усталилася єдина терміноназва, їх існує кілька: професійний стиль, сакральний стиль, богословський стиль, релігійний стиль, священна мова, свята мова, культова мова⁸.

У *Словнику української мови – 20* максимально повне подання лексики і фразеології Святого Письма стало однією із засад його укладання. Особливу увагу звернено на український текст *Біблії*⁹ як виняткової книги, що „підноситься над усіма іншими літературними творіннями людей, маючи особливий статус Божого одкровення як книга Божих слів, звернених до людей”¹⁰. Як відомо, біблеїзми є особливою лексикою, з місткими й багатовимірними поняттями, що породжують смисли на тлі всієї текстової структури Святого Письма, тому для їх правильного тлумачення потрібна велика кількість теологічних словників, енциклопедій, досліджень і коментарів з герменевтики, екзегетики біблійних текстів¹¹.

⁷ *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, с. 57.

⁸ *Головні засади укладання Словника української мови в 20 томах*, [в:] *Словник української мови*, *Передмова*. Вступ, Київ 2010, т. 1, с. 311.

⁹ *Біблія, або книга Святого Письма Старого і Нового Заповіту*, із мови давньоєврейської і грецької на українську наново перекладена, Київ 2009, 1165 с.

¹⁰ В. Г. Кремень, *Знач. праця*, с. 26.

¹¹ *Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології. MEGALING-2006*, за ред. В. А. Широкова, Київ 2007, с. 200.

У вступі до першого тома розкривається складна технологія лексикографічного опрацювання лексики і фразеології Святого Письма для введення її у *Словник української мови – 20*. Це створення автоматизованого коркондансу на цитованому тексті Біблії в перекладі І. Огієнка, комп'ютерної інструментальної лексикографічної системи „Біблійний СУМ”, у якій біблійна лексика і фразеологія вже репрезентована згідно з принципами СУМ – 20. Така попередня робота дала можливість розширити, уточнити й увиразнити присутність конфесійного стилю у *Словнику української мови – 20*, а саме: „ввести значний масив лексики, відсутньої в 11–томнику; змінити велику кількість дефініцій; доповнити семантичну структуру багатьох лексем; значно розширити ілюстративну базу; увести до Словника біблійні фразеологізми, яких узагалі не було в СУМ–11”¹².

У процесі опрацювання біблеїзмів використано автоматизовану систему „Єврейський та грецький лексикони Стронга”, де до кожного слова Старого й Нового Заповітів подано варіанти перекладів. Укладачі, наукові консультанти й наукові редактори вважали, що без спеціальних знань не можна правильно витлумачити такі біблійні поняття, як *ангел, апостол, віра, гріх, закон, праведність, покаєння, святість, спасіння* та ін.

У *Словник української мови – 20* введено слова *апостольство, богознева́га, богозневажа́ти, богознева́жний, богознева́жник, богопізна́ння* та розширено семантичну структуру багатьох інших слів шляхом ілюстрацій з тексту Біблії. Таке сумлінне лексикографічне опрацювання конфесійної лексики і фразеології та інших груп лексики й фразеології ставить поза всяким сумнівом високу якість *Словника української мови – 20*.

Інноваційною ознакою *Словника української мови – 20* є дотримання нового порядку розміщення ілюстрацій з джерел як квантів лексико-семантичної інформації: Біблії, народної творчості, збірок Номиса, словника Б. Грінченка, художньої літератури хронологічно за періодами, перекладної літератури, епістолярно-мемуарної, публіцистичної, наукової, науково-технічної, науково-популярної, навчальної, релігійно-церковної, з мови документів, часописів, газет, Інтернету, мови реклами, наприклад, слово *багатіти* (ставати багатим) у 1, 2 значенні ілюструється реченнями з Біблії в перекладі І. Огієнка, народної пісні і прози І. Нечуя-Левицького; а слово *богатіти* ілюструється прикладами з Біблії, народної пісні, прози Марка Вовчка, поезії Л. Глібова.

Список літературних джерел *Словника української мови – 20*¹³ засвідчує повноту нової репрезентації художнього стилю української мови у всіх його підстильових і жанрових різновидах, багатстві художніх лексем як мовно-естетичних знаків української культури.

Весь зміст *Словника української мови – 20*, а також уміщені в ньому науково-технологічний вступ, основні методологічні засади й принципи лексикографування, будова, лексикографічна паспортизація, джерельна база, покажчик словосполучень і список реєстру свідчать про те, що великий тлумачний *Словник української мови – 20* у паперовому й електронному форматах є джерелом інноваційних ідей і нових лексико-семантичних та лексикографічних кваліфікаторів, а наукова громадськість України одержала сучасну інноваційну, високотехнологічну лексикографічну працю, що послужить стимулом і джерелом для розвитку науки сучасних і майбутніх поколінь українців.

¹² В. Г. Кремень, *Зазнач. праця*, с. 26.

¹³ *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, с. 59–61.